

„Nepochybne nikde nie je blahodarný vplyv nemeckej kultúry tak nápadne viditeľný, ako na týchto obyvateľoch Karpát“.¹

Národný charakter spišských Nemcov v štatistickej a topografickej literatúre 19. storočia*

PETER ŠOLTÉS

DOI: <https://doi.org/10.54937/kd.2023.14.Supp.70-86>

„Undoubtedly, nowhere is the beneficial influence of German culture so strikingly visible as on the inhabitants of the Carpathians.“ National character of the German inhabitants of Spiš in the statistical and topographic literature of the 19th century.

ABSTRACT: This study focuses on the relationship between the struggle for maintaining the privileges and rights of the free municipalities of the Spiš (Szepes, Zips) county, particularly the Province of 16 Spiš towns, in the first third of the 19th century on one hand and the literary activities of local intelligentsia on the other. As part of a deliberate strategy to eliminate the threat of losing their autonomy and becoming subject to the jurisdiction of the county administration, they constructed an image of Spiš as an exceptional region. The fact that the German-speaking population of Spiš was able to adapt to severe climatic and natural conditions and secure prosperity, education, and cultural dominance was explained in the contemporary intellectual discourse as stemming both from the privileges and rights they had preserved since the Middle Ages and their distinctive national character. In addition to traditional “German” virtues such as industriousness, diligence, a sense of order, and cleanliness, the character of the Spiš Germans was allegedly shaped by newly acquired qualities attributed to their Protestant heritage and adaptation to the environment. The stereotype of Germans as “Kulturträger” was strongly present and from the Enlightenment discourse of the turn of the 18th and 19th centuries it was translated into the historiography and ethnography of German settlement in Eastern Europe in the second half of the 19th century.

Keywords: national character, ethnic stereotypes, Spiš/Zips/Szepes county, Germans, statistical literature, Province of 16 Spiš/Zips/Szepes towns.

* Štúdia vznikla v rámci riešenia projektu VEGA 2/0069/21 Úloha meštianstva v modernizačných procesoch pri prechode od stavovskej k občianskej spoločnosti (Uhorsko a Slovensko 1780 - 1918) realizovaného na Historickom ústave SAV, v.v.i.

¹ BREDECZKY, Samuel. Die Zipser. In *Topographisches Taschenbuch für Ungern auf das Jahr 1802*. Oedenburg : gedruckt bei Joseph Anton Siefß, s. 124.

Spišskí Nemci tvorili v rámci všetkých nemeckojazyčných obyvateľov Uhorska počtom relatívne malú skupinu. Nemecký historik a lingvista August Ludwig Schlözer vo svojej *Kritickej zbierke k dejinám Nemcov v Sedmohradsku* z roku 1795 odhadol ich populáciu na 60-tisíc ľudí, z nich viac ako dve tretiny, 44-tisíc, tvorili slobodní občania miest, roľníkov bolo 16-tisíc.² V nasledujúcich desaťročiach ich počet stagnoval, do polovice 19. storočia sa síce udržal na rovnakej úrovni, ich podiel na celkovom obyvateľstve stolice však kontinuálne klesal v prospech Slovákov a Maďarov. Približne polovica spišských Nemcov sa koncentrovala v 16 spišských korunných mestách, druhá polovica žila v dvoch slobodných kráľovských mestách v Kežmarku a Levoči, v siedmich slobodných banských mestách, ako i v dedinách roztrúsených po celom území stolice.

Napriek relatívne malému počtu boli v dobovom štatistickom a vlastivednom diskurze len spišskí Nemci a omnoho početnejší sedmohradskí Sasi reprezentovaní ako osobitná etnografická skupina, ktorá sa vyznačovala i vlastným osobitým národným charakterom. Prečo práve spišskí Nemci (spišskí Sasi) boli od konca 18. do polovice 19. storočia objektom tak intenzívneho záujmu zo strany nielen uhorských, rakúskych a nemeckých vzdelancov? Akú funkciu malo akcentovanie osobitosti spišských Nemcov a ich civilizačnej nadradenosti voči susedným etnikám Slovákom, Rusinom a Maďarom v dobovom diskurze? V tomto príspevku chcem upozorniť na doteraz prehliadanú funkciu konštruovania osobitého charakteru spišských Nemcov, a síce jeho inštrumentalizáciu pri obrane výsad a privilégií, ktoré im v stredoveku udelili uhorskí králi. Od konca 18. storočia boli zo strany spišskej šľachty vyvíjané snahy o ich zrušenie, najmä o odstránenie autonómneho postavenia Provincie 16 spišských miest.

Nemci na Spiši už od stredoveku tvorili osobitné municipálne jednotky. Územia pripojené k Uhorsku z tzv. poľského zálohu boli od roku 1778 formálne organizované ako Provincia 16 spišských korunných miest. Provincia však netvorila jednotné územie, ale jednotlivé mestá boli rozptýlené po celom území stolice. Administratívne a politicky podliehala priamo Kráľovskej miestodržiteľskej rade, v ekonomických záležitostiach bola podriadená Uhorskej dvorskej komore, prostredníctvom ktorej prijímala nariadenia panovníka. Súdne právomoci na území provincie vykonávali volení úradníci, administrátor, jeho zástupca, nazývaný *Comes Provinciae* alebo gróf, traja prisažní, notár, fiškál a štyria okresní fiškáli.³ Provincia predstavovala v rámci Spišskej stolice „štát v štáte“, jej administrovanie nebolo jednoduché a pravidelne dochádzalo k sporom so stoličnými úradmi a so správami šľachtických panstiev, najmä s najbohatším a najplyvnejším magnátskym rodom Csákyovcov, ktorého členovia dedične zastávali titul spišských županov.

² SCHLÖZNER, Ludwig, August. *Kritische Sammlung zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen. Erstes Stüch. Urkunden*. Göttingen : Vandenhoeck - Ruprecht, 1795, s. 279; Aj Martin Schwartner v štatistike Uhorska z roku 1809 uvádza počet nemeckého obyvateľstva na Spiši 60-tisíc. In SCHWARTNER, Martin. *Statistik des Königreichs Ungern. Erster Theil. Zweyte, vermehrte und verbesserte Ausgabe*. Ofen : Gedruckt mit königl. Universitätsschriften, 1809, s. 131.

³ UNGER, Johann Carl. *Schicksale der Zipser-Deutschen insbesondere der 16 königlichen privilegierten Kron-Städte geschichtlich dargestellt*. Wien : Anton Pichler, 1820, s. 23 - 24.

Krátku dobu po pričlenení zálohovaných území k Uhorsku a vytvorení Provincie 16 spišských miest Spišská stolica vyvíjala úsilie na zrušenie jej autonómneho postavenia a inkorporovanie jej 41-tisíc obyvateľov a územia s rozlohou 10 štvorcových míľ pod svoju jurisdikciu.⁴ Precedens pre takýto postup vytvoril v apríli roku 1785 cisár Jozef II., keď celé územie Spišskej stolice vrátane Provincie 16 spišských miest začlenil do novoutvoreného Košického dištriktu. Po smrti reformného cisára bola v októbri 1791 obnovená predjosefínska municipálna organizácia, obavy o staré výsady a privilégiá u obyvateľov 16 spišských korunných miest pretrvávali. Ešte viac zosilneli po tom, keď bola v roku 1802 Provincia 10 spišských kopijníkov začlenená do Spišskej stolice.⁵ Miestna šľachta predložila na uhorskom sneme v roku 1807 návrh na inkorporovanie Provincie do Spišskej stolice, v dolnej tabuli však návrh nebol schválený.⁶

Územie Spiša predstavovalo vďaka hustej sieti slobodných miest v rámci celého Uhorska jedinečný urbanizovaný celok. Na uhorské pomery priemerne veľká stolica s rozlohou 65 štvorcových míľ mala dve slobodné kráľovské mestá, šesť bankských miest a 16 slobodných korunných miest.⁷ Pre porovnanie, 29 stolíc bolo bez slobodného kráľovského alebo bankského mesta, v 15 stoliaciach bolo jedno privilegované mesto, dve mestá boli v piatich a štyri mestá rovnako v piatich stoliaciach a v dvoch stoliaciach bolo päť slobodných kráľovských alebo bankských miest.⁸ Aj keď v 19. storočí už panovnícke privilégiá a výsady nepredstavovali pre slobodných mešťanov také zásadné ekonomické a právne výhody ako v predchádzajúcich storočiach, sebavedomie a identita obyvateľov kráľovských a bankských miest sa do veľkej miery odvíjala od ich starobyklých prerogatív. Odhodlanosť, s ktorou sa spišské mestá snažili obhájiť a udržať svoje staré výsady, mala ešte jednu motiváciu. Od začiatku 19. storočia dochádzalo k postupnému presunu hospodárskeho ťažiska z horného do centrálného a južného Uhorska. Príčinou tohto vývoja bola stagnácia baníctva a remeselnej výroby v období napoleonských vojen a v nasledujúcich rokoch poznačených štátnym bankrotom a nedostatkom kapitálu.⁹ Spišské obyvateľstvo postihli dopady tohto hospodárskeho poklesu veľmi citeľne, osobitne Nemcov, ktorí z dvoch tretín žili v mestách a v malých mestečkách.

Provincia 16 spišských kráľovských miest patrila spolu s dištriktmi Kumánov a Jazygov a hajduckými mestami k tzv. osobitným privilegovaným dištriktom. V re-

⁴ THIELE, Johann, Carl. *Das Königreich Ungarn. Ein topographisch-historisch-statistisches Kundgemälde, das Ganze dieses Landes in mehr denn 12,400 Artikeln umfassend*. Sechster Band. Kaschau : Gedruckt auf Kosten der v. Thiele'schen Erben, 1833, s. 209 – 210

⁵ CHALUPECKÝ, Ivan. Prehľad vývoja verejnej správy na Spiši. In *Sborník archivních prací*, 1963, roč. 13, č. 1, s. 126 – 130.

⁶ MELZER, Jacob. Zipser Komitat. In *Topographisch-statistisches Archiv des Königreichs Ungern*. Herausgegeben von Johann v. Csaplovics. Zweiter Band. Wien : Im Verlage bei Anton Doll, 1821, s. 288 – 328, tu s. 306.

⁷ Slobodné kráľovské mestá boli Levoča a Kežmarok, šesť bankských miest Gelnica, Smolník, Krompachy, Švedlár, Štós, Vondrišiel Nálepko a Mníšek nad Hnilcom a 16 slobodných korunných miest Spišská Nová Ves, Spišské Vlachy, Spišské Podhradie, Poprad, Veľká, Spišská Sobotka, Stráže pod Tatrami, Matejovce, Spišská Belá, Vrbov, Lubica, Ruskinovce, Tvarožná, Stará Ľubovňa, Podolíne a Hniezdne.

⁸ *Der Adler*. 4. März 1843, Samstag, Nr. 53, s. 217.

⁹ SCHRIEFER, Andreas. *Deutsche, Slowaken und Magyaren im Spiegel deutschsprachiger historischer Zeitungen und Zeitschriften in der Slowakei*. Komárno : Forum institute, 2007, s. 47.

formnom období, ale najmä v 1840-tych rokoch, sa na rokovaníach snemu opakovanne objavovali návrhy na odstránenie týchto historických reliktov. Argumentovalo sa tým, že výsady udelené v stredoveku už v 19. storočí stratili svoj význam, komplikujú administráciu a pre krajinu neprinášajú žiaden úžitok.

Snahy o likvidáciu autonómneho postavenia Provincie 16 spišských miest vyvolali vo vnútri dotknutej komunity prirodzené obranné reakcie. Jednou z nich bola literárna aktivita v podobe topografických a prírodovedných opisov stolice, štatistických a historických diel, ale i cestopisov, do ktorých autori „prepašovali“ obhajobu starobylých výsad a slobôd. Ich pisateľmi boli vzdelanci pochádzajúci alebo pôsobiaci priamo v provincii, alebo v niektorom z ostatných privilegovaných spišských miest. Vyslovene apologetický charakter však malo len niekoľko dielov. Dobový diskurz najvýraznejšie ovplyvnil spis Johanna Carla Ungera s názvom *Osudy spišských Nemcov, osobitne ale 16 kráľovských privilegovaných korunných miest* z roku 1820. Unger bol spišským Nemcom narodeným v Ruskinovciach (Rissdorf), patriacich do provincie. Motiváciu, ktorá ho viedla k napísaniu diela, predstavil v predslove: „Upozorniť na ich privilégia, slobody a právomoci, aby spoznali svoje výsady a práva, aby si ich vážili a udržali a aby si mohli užívať z nich prameniaceho blahobytu.“¹⁰ Viac ako 300 rokov trvajúci záloh 24 spišských miest bol z hľadiska dodržiavania privilégii spišských Sasov hodnotený pozitívne, pretože vďaka tomu trinásť zálohovaných miest uniklo svojvôli uhorských šľachticov a dokázalo si ubrániť svoje výsady, kým jedenásť slobodných miest ponechaných v Uhorsku postupne strácalo svoje privilégia a stali sa z nich obyčajné sedliacke obce.¹¹ Aj iní autori dávali Spiš za vzor a príklad pre iné stolice, ako rozumná panovnícka politika dokáže i v ťažkých klimatických a prírodných podmienkach napomôcť k rozkvetu remesiel, obchodu a prosperite roľníkov.¹² Pre Karla Georga Rummyho to bol „*Lesknúci sa dôkaz nemeckej čínorodosti, keďže Spišskú stolicu matka príroda obdarila uskutku macošsky a skromne, pre jej drsnú a chladnú klímu je nazývaná uhorskou Sibírou, no i tak dokáže na tak malom priestore a na prevažne neúrodnej pôde žiť vedľa seba také množstvo ľudí!*“¹³

Od prelomu 18. a 19. storočia sa v dobovom vzdelaneckom diskurze Spiš prezentoval ako jedno z hlavných centier uhorskej vzdelanosti a kultúry. Prominentné miesto medzi spišskými mestami z hľadiska pestovania vzdelanosti a kultúry mali Levoča a Kežmarok. Levoča bola vyhľadávaným miestom štúdia protestantských študentov z celého Uhorska nielen pre kvalitu tamojšieho lýcea, ale aj pre čistotu tamojšej nemčiny.¹⁴ Už spomínaný K. G. Rummy, rodák zo Spišskej Novej Vsi, sa o hlavnom meste Spišskej stolice vyjadril: „*Žiadne mesto v Uhorsku sa na poli litera-*

¹⁰ UNGER, Schicksale der Zipser-Deutschen, s. 22.

¹¹ THIELE, Königreich Ungarn, s. 204; RUMMY, Karl, Georg. Bemerkungen eines Reisenden über Zipsen, insbesondere über Leutschau und die Karpathen. In *Vaterländische Blätter für den österreichischen Kaiserstaat*, 10. März 1813, s. 116.

¹² RUMMY, Karl, Georg. Statistische Uebersicht der Naturproducte des Pflanzenreichs in Ungarn. In *Vaterländische Blätter*, 1813, 8. September, s. 428 – 430.

¹³ RUMMY, Karl, Georg. Statistische Notizen. In *Vaterländische Blätter für den österreichischen Kaiserstaat* 67, 21. August 1811, s. 403.

¹⁴ Die Zipser Gespannschaft, Comitatus Scepusiensis, Szeepes Vármaegye, Spišska Stolica. In *Neues Ungarisches Magazin*, 1794, 2. Band, 3. Stück, s. 258

*túry a umenia nemôže pochváliť takým množstvom vynikajúcich a nadaných mužov, ako malé mesto Levoča s 4 500 obyvateľmi.*¹⁵

Výnimočné postavenie Spiša na literárnej mape Uhorska, ale i celého Rakúskeho cisárstva, bolo dielom početnej skupiny učencov a spisovateľov, ktorí pochádzali z podtatranskej stolice a boli literárne aktívni na konci 18. a v prvej tretine 19. storočia. Už nepôsobili ako profesori alebo kňazi len na území Spiša, ale veľká časť z nich sa uplatnila na významných akademických inštitúciách v celej monarchii.¹⁶ Zo Spiša pochádzalo niekoľko výrazných celoríšskych osobností z oblasti histórie, teológie, prírodných vied a najmä v tej dobe rozmáhajúceho sa vlastivedného a štatistického bádania. V nemeckojazyčnej literatúre a kultúre Uhorska mali vzdelanci pochádzajúci alebo pôsobiaci na Spiši dominantné postavenie až do polovice 19. storočia.

Ešte v druhej polovici 18. storočia sa väčšina študentov odchádzajúcich zo Spiša na univerzitné štúdiá do Jeny, Wittenbergu, Halle alebo Vroclavy vrátila do vlasti. V niektorom z početných miest na Spiši nebol problém uplatniť sa, či už ako lekár, profesor na vyšších školách, evanjelický kňaz a pod. V prípade vzdelancov nasledujúcej generácie, ktorá sa profesijne etablovala koncom 18. storočia, došlo k zmene. Tolerančný patent v roku 1781 otvoril prevažne evanjelickým vzdelancom nové možnosti, ktoré boli o to lákavejšie, že spišské mestá v rovnakom čase ekonomicky stagnovali. Mnohí absolventi nemeckých univerzít sa uplatnili v akademickej oblasti, alebo ako cirkevní hodnostári evanjelickej cirkvi vo Viedni, Lvove, Prešporku, Ostrihome či v Pešťbudíne. Spomeniem len niektorých z nich: Johann Samuel Fuchs (1770 - 1817), Johann Karl Unger (1771 - 1836), Samuel Bredeczky (1772 - 1812), Johann Genersich (1761 - 1823), Jakob Glatz (1776 - 1831), Karl Georg Rummy (1780 - 1847). Vedúce pozície v štruktúrach evanjelickej cirkvi vo Viedni zastávali „Spišiaci“. Obaja konzistoriálni radcovia, Johann Wächter a Jakob Glatz, pochádzali a dlhý čas pôsobili na Spiši. V roku 1819 boli panovníkom Františkom I. poverení zriadiť v hlavnom meste ríše protestantskú teologickú vysokú školu. Svoju činnosť začala v roku 1821 a prvým profesorom cirkevných dejín bol menovaný Kežmarčan Johann Genersich.¹⁷

Vďaka významným pozíciám spišských vzdelancov viedenskej literárnej a vedeckej časopisy vytvorili v prvých dvoch desaťročiach 19. storočia priestor na konštruovanie „spišskej literatúry“ a jej propagovanie pre širšiu verejnosť i mimo komunity spišských vzdelancov. V nasledujúcich desaťročiach sa viedenská tlač už spišskej literatúre výraznejšie nevenovala. Jednou z príčin boli zmeny v zložení viedenskej cenzúrnej komisie, kde dovtedy pôsobili ľudia s bezprostrednými väzbami na spišské prostredie.¹⁸ Ďalším dôvodom bolo, že koncom 1830-tych rokov čitatelia prestali mať o túto literatúru záujem.

¹⁵ RUMMY, Bemerkungen eines Reisenden, s. 118.

¹⁶ Kurze Uebersicht der Zipser Literatur in den drey letzten Quinquennien von 1790 - 1805. In *Annalen, der österreichischen Literatur*. Februar 1807, s. 71 - 85, April 1807, s. 153 - 162, August 1807, s. 223 - 231.

¹⁷ SCHWARZ, Karl. Die Wien Protestantisch-Theologische Lehranstalt, ihre Gründung 1819/21 und ihre Beziehungen zur Zips. In Kriegleder, WYNFRID - SEIDLER, Andrea - TANCER Jozef (eds.) *Deutsche Sprache und Kultur in der Zips*. Bremen : edition lumière, 2007, s. 137 - 156.

¹⁸ MARINELLI-KÖNIG, Gertraud. Johann Genersich und Öffentlichkeit: die zeitgenössische Wiener Presse und der oberungarische protestantische Raum. In FAZEKAS, István - SCHWARZ, Karl W. - SZABÓ, Csaba (eds.). *Die Zips - eine kulturgeschichtliche Region im 19. Jahrhundert. Leben und Werk von Johann Genersich (1761 - 1823)*. Wien : Institut für Ungarische Geschichtsforschung, 2012, s. 115 - 116.

Na začiatku 19. storočia tvorili spisovatelia a vzdelanci pochádzajúci zo Spiša natoľko početnú skupinu, že ich v dobovej tlači vyčleňovali ako samostatnú biografickú a bibliografickú kategóriu. Už spomínaný Johann Genersich zverejnil v roku 1809 zoznam spisovateľov, ktorí pochádzali alebo dlhodobo pôsobili na Spiši. Obsahoval mená 53 žijúcich spisovateľov a stručnú charakteristiku ich literárnej činnosti.¹⁹ Aj ďalší spišský patriot Karl Georg Rummy zostavil v roku 1821 zoznam žijúcich autorov prírodovedných, právnych, historických, teologických, hospodárskych, politických prác, spisovateľov umeleckej literatúry a pedagogických diel pôsobiacich alebo pochádzajúcich zo Spiša. Pri každom zo 62 mien nich uviedol nielen najvýznamnejšie diela, ale i konfesijnú príslušnosť. Výrazne medzi nimi prevládali evanjelici, ktorých bolo 44, katolíkov 18.²⁰ Jakob Melzer v knihe *Biografie berühmter Spišiakov*, vydané v roku 1833, predstavil medailóny 99 významných učencov, lekárov, cirkevných hodnostárov a vojenských veliteľov žijúcich v 16. a 19. storočí. V úvode knihy, ktorú, ako inak, venoval „skromným Spišiakom“, o ich mieste na pomyslenej mape vzdelanosti Uhorska už s menšou skromnosťou prehlásil: „V skutočnosti, žiadna stolica v celom kráľovstve nemôže preukázať toľko rodákov, ktorí by boli vzdelaní a vedecky zdatní ako Spiš.“²¹

Na konštruovanie pozitívneho obrazu Spiša využili spišskí vzdelanci i koncept národného charakteru, ktorý bol od prelomu 18. a 19. storočia stabilnou súčasťou intelektuálneho diskurzu pestovaného v štatistickej a topografickej literatúre. Pod vplyvom osvietenského pozitivizmu a záujmu o bežný ľud vznikali diela venované opisu charakteru národov, chápaných ako jazykovo-etnické spoločenstvo, ale aj opisy charakteru obyvateľstva jednotlivých štátov. Etnograficky a štatisticky orientovaný výskum ľudu vychádzal z predpokladu, že pôvodný národný charakter (nemecky *Nationalcharakter*, resp. *Volkscharakter*) každého národa bol originálny, formovaný klímou a prírodnými podmienkami.²² Tento pôvodný charakter každého národa sa menil pod vplyvom vzájomného styku s okolitými národmi, náboženstvom, legislatívou, spôsobu živobytia a podobne. Predmetom bádania sa na konci 18. a na začiatku 19. storočia stal národný charakter Bavorov²³, nemeckých a talianskych Tirolčanov²⁴, sedmohradských Sasov²⁵, ale i spišských Nemcov.

¹⁹ *Annalen, der österreichischen Literatur*, December 1809, s. 287.

²⁰ RUMY, Karl, Georg. Verzeichniß der gegenwärtig in der Zipser Gespanschaft in Ungern wohnenden oder doch dasselbst gebornen, und jetzt in anderen Gegenden lebenden Schriftsteller, sammt Angabe der Wissenschaftsfächer, in welchen sie theils durch Abhandlungen und Aufsätze in Zeitschriften als Schriftsteller auftraten. In *Erneuerte vaterländische Blätter für den österreichischen Kaiserstaat*. Nr. 94, 22. November 1820, s. 373 - 374; Nr. 95, 25. November 1820, s. 375 - 377; Nr. 100, 13. December 1820, s. 398.

²¹ MELZER, Jakob. *Biographien berühmter Zipser*. Kaschau : im Verlage der Erlinger'schen Buchhandlung, 1832, Vorwort.

²² ŠOLTÉS, Peter. Der Nationalcharakter in österreichischen und ungarländischen Statistiken 1780 - 1848 : Ethnische Stereotypisierung von Slowaken und Ungarn. In SEEWAN, Gerhard (ed.) *Diversität und Konflikt im 19. und 20. Jahrhundert*. Regensburg : Verlag Friedrich Pustet, 2019, s. 16 - 17.

²³ [Anonym] *Vom Nationalcharakter der Baiern. Eine kleine Skizze zu einem großen Buche*. Geschrieben von einem Einsiedler in der Einöde zu Tebaida. Berlin 1784.

²⁴ ROHRER, Joseph. *Ueber die Tiroler. Ein Beytrag zur Oesterreichischen Volkskunde*. Wien : im Verlage der Dollischen Buchhandlung, 1796.

²⁵ [Anonym] *Über den Nationalcharakter der in Siebenbürgen befindlichen Nationen*. Wien : Johann David Hörling, 1792.

Podľa všetkého prvý opis charakteru spišských Nemcov publikoval Samuel Augustini Ab Hortis (1729 - 1792) v roku 1782 v časopise *Ungarisches Magazin*, ktorý vydával Karl Gottlieb Windisch. V článku venovanom topografickému popisu rieky Poprad pridal časť o charaktere, zvykoch, odevu a jazyku spišských Nemcov, čo zdôvodnil v tej dobe nedostatkom hodnoverných informácií o tejto časti Uhorska. „*Nemci alebo Sasi sú najznámejšími a zároveň najsilnejšími zo všetkých národov, ktoré bývajú na rieke Poprad. Nakoľko však nie sú všade známi, dúfame, že aspoň niektorí naši čitatelia privítajú, keď im v týchto stránkach poskytneme krátky opis spišských Sasov, ich vlastností a ďalších okolností.*”²⁶ Svoj opis zamerl na obyvateľov vidieka a malých mestečiek, ktorých charakter, vlastnosti, zvyky a mravy neboli tak ovplyvnené cudzími a novodobými vplyvmi, ako u obyvateľov v mestách. „*Pri svojich činnostiach sú verní, usilovní a zároveň poriadkumilovní. Orbu polí a poľnohospodárstvo robia tak presne a spoľahlivo, že sa v tom už takmer nedá nič zlepšiť, a musí sa uznať, že miestny roľník si zaslúži prednosť pred všetkými ostatnými v krajine.*”²⁷ Podľa Ab Hortisa sa spišskí Nemci vyznačovali týmito charakterovými vlastnosťami: sú úprimní a poctiví, dodržujú svoje slovo, prejavujú osobitnú ústretovosť a priateľskosť voči cudzincom. V dôsledku ich priateľskosti sú však príliš otvorení a ľahko dôverčiví, a preto často padajú za obeť podvodníkom. Nielen v Uhorsku, ale i v okolitých krajinách, sú známi svojím nadaním v remeslách, ale aj v umení, hudbe a v literatúre.²⁸

Na začiatku 19. storočia uverejnil topografický opis Spiša Samuel Bredeczky, mladý absolvent teológie na univerzite v Jene. Ako bolo v tom čase zvykom, navštevoval i prednášky z geológie, mineralógie, astronómie, literárnej histórie a filozofie. V roku 1797 sa dokonca stal prvým sekretárom novozaloženej mineralogickej spoločnosti, ktorej vznik inicioval i J. W. Goethe. Všestranne vzdelaný teológ od roku 1802 vydával dvakrát ročne *Topografický popis geografie Uhorska*. V súlade s dobovým chápaním nebol predmetom topografie len miestopisný výskum, ale i opis prírodných podmienok, zdrojov obživy obyvateľstva, jeho reči, zvykov, mravov a náboženstva. Bredeczky patril do generácie uhorských vzdelancov pôsobiacich v prvej tretine 19. storočia, systematicky sa venujúcej vlastivednému a štatistickému skúmaniu Uhorska a publikujúcej v odborných časopisoch, ako *Hesperus, Zeitschrift von und für Ungern, Pannonia, Oekonomische Neuigkeiten, Tudományos Gyűjtemény*, v ročenkách a tematicky zameraných zborníkoch.²⁹ Jeho charakteristika spišských Nemcov, uverejnená prvýkrát v roku 1802, sa stala často citovaným zdrojom a ovplyvnila formujúci sa stereotypný obraz spišských Nemcov.³⁰ Podľa Bredeczkeho sa Nemci na Spiši odlišovali od ostatných Nemcov v Habsburskej mo-

²⁶ AB HORTIS, Samuel. Topographischen Beschreibung des Flusses Poprad, oder Poper in der Zips. In *Ungarisches Magazin, oder Beyträge zur ungrischen Geschichte, Geographie, Naturwissenschaft*. Zweyter Band, Pressburg : bey Anton Löwe, 1782, s. 480 - 492

²⁷ AB HORTIS, Topographischen Beschreibung, s. 486.

²⁸ AB HORTIS, Topographischen Beschreibung, s. 492.

²⁹ TIBENSKÝ, Ján - URBANCOVÁ, Viera. *Slovensko očami Európy*. Bratislava : Academic Electronic Press, 2003, s. 214 - 217.

³⁰ BREDECZKY, Samuel. Die Zipser. In *Topographisches Taschenbuch für Ungern auf das Jahr 1802*. Oedenburg : gedruckt bei Joseph Anton Sieß, s. 117 - 124 (Die Zipser. a) Ihr Charakter. Text bol opätovne uverejnený v: BREDECZKY, Samuel. *Beyträge zur Topographie des Königreichs Ungern*. Erstes Bänd-

narchii i mimo nej. Už to, že obývali horské oblasti, všeobecne považované za prostredie, v ktorom dokázali prežiť len Slováci, sa odrazilo na ich charaktere. „*Spišiak je prirodzene živý, dokonca vášnivý, zriedkavo hovorí bez gestikulácie. Má silnú telesnú stavbu, stvrdnutú od práce, neštíti sa žiadnej driny.*“³¹ Aj ďalšie znaky jeho charakteru vysvetľoval prostredím, v ktorom žili, skromnosťou ich odevu a stravy. Bredeczkeho opis charakteru Spišiakov rešpektoval osvietenské delenie na vidiecky ľud a mestské, vzdelanejšie a kozmopolitnejšie obyvateľstvo. Mravy nevzdelaného ľudu boli v porovnaní s ostatnými Nemcami jednoduché, neskazené a očami kňaza lepšie. „*Ich rozum je prirodzený, občas trochu obmedzený. Prirodzene, hovoríme tu o nevzdelanom ľude. Spišiaci majú vo všeobecnosti veľa predstavivosti, ktorá, sa u vzdelaných ľudí dá pretvoriť na užitočné nadanie. Medzi desiatimi študujúcimi Spišiakmi by sa sotva našli viac ako dvaja, ktorí by nemali talent na písanie poézie alebo hudby. Naproti tomu ľud tento prirodzený sklon nezriedka zvädza k ľahkovernosti, k poverčivosti a k iným škodlivým falošným predstavám.*“³²

Pri opise charakteru spišských Nemcov odkazoval i Bredeczky na stredoveké privilégiá a výsady, ktoré uhorské panovníci po stáročia potvrdzovali, oceňujúc tak ich vernosť a lojalitu. V kontexte zápasu medzi stoličnou šľachtou a Provinciou spišských miest sú zrejmé i dôvody, pre ktoré v kapitole o charaktere Spišských Nemcov citoval 700 rokov starú listinu Štefana V.: „*Nikto ich nesmie [die Zipser] žalovať okrem ich provincie, v prvom rade preto, že sú to jednoduchí úprimní ľudia, ktorí by sa so šľachtickou súdnou právomocou nikdy nevedeli zmieriť. Títo ľudia zaoberajúci sa obrábaním pôdy a inými prácami preto majú mať vlastné práva a vlastné zákony. Výkon spravodlivosti by mal byť prenechaný tým členom z ich radov, ktorých si zvolia.*“³³

Bredeczkeho topografický opis nebol len vedeckým vkladom do štatistického, resp. vlastivedného diskurzu o Uhorsku, ale bol súčasťou cieľavedomých publicistických aktivít spišskonemeckej intelektuálnej elity, smerujúcich k ochrane autonómneho postavenia nemeckých miest na Spiši. Prosperujúce remeslá a obchod, kvalitné školy a civilizačný náskok oproti iným oblastiam Uhorska existovali na Spiši vďaka mestám.³⁴ Ich privilégiá a autonómne postavenie zaručovali občiansku a náboženskú slobodu. Mestá s ich slobodami a právami tak boli prezentované ako neodmysliteľné strediská šírenia vzdelania, ekonomickej prosperity, občianskych slobôd a pokroku. V prevažne luteránskych spišských mestách sa rozvíjali čnosti tradične spájané s protestantskou etikou. Okrem pracovitosti, zbožnosti a vzdelanosti to boli najmä šporovlivosť, striedmosť, ktoré zo Spiša urobili prosperujúci a vzdelaný kút Uhorska.

V tom období bola väčšina hornouhorských miest multietnická, nemecký ráz si uchovalo len málo z nich. Na Spiši asimilačný proces prebiehal pomalšie, no ani tu

chen. Zwyete verbesserte und vermehrte Auflage. Wien : In der Camesinainen Buchhandlung, 1805, s. 96 - 103.

³¹ BREDECZKY, Die Zipser, s. 118.

³² BREDECZKY, Die Zipser, s. 118 - 119.

³³ BREDECZKY, Die Zipser, s. 121.

³⁴ TANCER, Jozef. Ungarns reisende Patrioten: Jakob Glatz und Samuel Bredeczky. In KRIEGLEDER, Wynfrid - SEIDLER, Andrea - TANCER Jozef (eds.). *Deutsche Sprache und Kultur in der Zips*. Bremen : edition lumière, 2007, s. 243 - 256.

sa nedal zastaviť. Jednou z reakcií spišských vzdelancov bolo akcentovanie nemeckej civilizačnej a kultúrnej misie a dôležitosti udržiavania transferu ideí a poznania prostredníctvom lektúry nemeckej literatúry a štúdia na nemeckých univerzitách. „*Nepochybné nikde nie je blahodarný vplyv nemeckej kultúry tak nápadne viditeľný, ako na týchto obyvateľoch Karpát. Keďže sú už svojou polohou chránení od nechutností rozšírených vo väčších mestách a nemôžu sa nimi nakaziť, presvetľuje ich len tá lepšia a prospešnejšia a podoba kultúry a humanity.*“³⁵

Formatívnym textom ovplyvňujúcim diskurz o národnom charaktere spišských Nemcov bola v roku 1806 v Lipsku vydaná kniha Jakoba Melzera *Uhorský spišský Nemec vo svojej pravej podobe*. Melzer ju napísal v reakcii na požiadavku Spišskej stolice predloženú rokovaniu uhorského snemu zrušiť autonómne postavenie Provincie 16 spišských miest. Melzer poznal práce súčasníkov o národnom charaktere národov Uhorska a vychádzal i zo staršej literárnej tradície, pestovanej najmä spišskými vzdelancami, a odvolával sa i na početné cestopisné práce. V roku 1821 vyšla Melzerova kniha i v Uhorsku, v Košiciach ju vydal kníhtlačiar Otto Wigand. Vďaka tomu sa stala ľahko dostupnou a čerpala z nej väčšina autorov štatistickej, vlastivednej a etnografickej literatúry prvej polovice 19. storočia, preto sa pri jej pristavme.

Klimatické a geografické podmienky boli podľa Melzera určujúcimi faktormi utvárajúcimi charakter obyvateľov Spiša. „*Chudoba krajiny, podmienky a všetky okolnosti, v ktorých Spišiak žije, umožnia všímavému psychológovi vytvoriť si o ňom skutočný obraz. Už dávno dokázané, že klíma a spôsob života určujú mravy človeka a jeho konanie je preto vždy výsledkom týchto pôsobiacich príčin, ktorým je človek vystavený.*“³⁶ Melzer identifikoval šesť pozitívnych charakteristických vlastností a tri, ktoré kritizuje a poukazuje na ich negatívny vplyv na spoločenské pomery. Medzi dobrými charakterovými vlastnosťami uvádza na prvom mieste (1) pracovitost pri pestovaní plodín, remeslách a baniach. (2) Spišskí Nemci sú nadovšetko mierumilovní a zhovievaví, (3) sú pohostinní a milujú spoločnosť. (4) Vo svojich zvykoch sú veľmi jednoduchí, striedmi a cudní. (5) Majú talent na štúdium a hlboké zamýšľanie sa nad vecami a sú veľmi vynaliezaví a (6) veľmi nábožní. Svojou usilovnosťou, vytrvalosťou a pracovitosťou premenili hornatý kúsok krajiny na úpäti Karpát v raj. Rovnaký topos, Spiš ako eden pod horami, nájdeme už u skorších autorov, napríklad v cestopisoch Domonkosa Telekyho.³⁷

Medzi negatívne povahové rysy spišských Nemcov podľa Melzera patrilo to, že väčšina z nich sa vyznačovala prílišným strachom a plachosťou. Táto charakterová črta sa prejavovala nielen v kontakte s okolitými národmi, ale i v obchodovaní a podnikaní. Neradi sa vydávali na neoverené cesty a riziká a špekulácie v obchodoch boli u nich zriedkavé. Druhou slabosťou bola najmä v prípade bežných ľudí silno zakorenená poverčivosť a odpor voči inováciám. „*Ich zvyky a obyčaje sú v jeho [Spišiaka] ponímaní sväté. Za najväčší hriech (ktorý nikdy nebude odpustený) by pokladal, ak by sa odklonil od normy a zvykov svojich predkov.*“ Napokon ako

³⁵ BREDECZKY, Die Zipser, s. 124.

³⁶ MELZER, Jacob. *Der ungarische Zipser Sachse in seiner wahren Gestalt*. Leipzig : in Commission bey P. G. Kummer, 1806, s. 15

³⁷ TELEKI Dominik. *Reisen durch Ungern und einige angränzende Länder*. Pesth : Konrad Adolf Hartleben, 1805, s. 79.

tretiu nerest kritizuje ich nedostatočnú vytrvalosť, ktorá je príliš slabá na udržanie spravodlivosti. Táto kritika smerovala na zle fungujúci súdny systém v Provincii 16 spišských miest, ktorý podkopával lojalitu mešťanov a ohrozoval existenciu jej autonómneho postavenia.

Typologicky sa tieto negatívne rysy charakteru spišských Nemcov dali interpretovať ako dôsledky života na periférii a mentality menšinovej spoločnosti. Melzer svojich rodákov ospravedlňuje tým, že ak by mali lepších susedov, ich kultúra a hospodárstvo by boli oveľa vyspelejšie. Dištancovanie sa od ostatných etník žijúcich na Spiši – Slovákov, Rusínov, Goralov a čiastočne aj Maďarov, poukazovanie na ich zaostalosť a nižšiu civilizačnú úroveň tvorili základ jeho argumentácie. Len tak mohol legitimizovať privilegované postavenie prevažne Nemcami obývanej Provincie 16 spišských miest, jej právnú, administratívnu a ekonomickú nezávislosť od stoličnej samosprávy. Preto tiež nemohol nechať bez komentára „*veľkú chybu historika Mateja Bella*“, ktorý považoval spišských Slovákov za nadanejších, schopnejších a talentovanejších ako spišských Sasov. Ako znalec pomerov na Spiši považoval rozdiely medzi slovenskými a nemeckými obyvateľmi za neprehliadnuteľné a Matej Bel tunajšieho Slováka podľa Melzera zle odhadol: „*je neslušný, hrubý a divoký. Ba čo viac, s týmito mravmi je spojená veľká nemotornosť a zlodejstvo.*“³⁸ Odkazoval i na rozšírené stereotypné predstavy o hornom Spiši ako divokom kraji lúpežníkov, zlodejov a pľundrovačov lesov. Belove tvrdenia o talentovanosti Slovákov Melzer vo všeobecnosti nespochybňoval. Možno platia Slovákov v Liptove, na Orave, v Turci, či Zadunajsku, no nie na Spiši, kde sa sotva každá desiata slovenská dedina má školu. Melzer svoju apológiu stáročných výsad spišských Nemcov uzatvoril výzvou na šírenie osvietenstva, zachovanie starých slobôd a privilégií, v opačnom prípade „*by mohla nastať strašlivá budúcnosť, áno dokonca i totálna zmena ich dobrého charakteru, ak by prišli o svoje požehnanie a upadli do okov otroctva.*“³⁹

Recenziu na Melzerovu knihu publikovali v roku 1807 *Annalen der österreichischen Literatur*, ktoré vydával vo Viedni Jakob Glatz, rodák z Popradu. Autorom recenzie bol „*v cudzine prebývajúci Spišiak*“. Je pravdepodobné, že to bol už spomínaný Samuel Bredeczky, v tom čase pôsobiaci v Lvove ako evanjelický a. v. superintendent Haliče a Bukoviny.⁴⁰ Bredeczky s väčšinou vlastností obsiahnutých v charakteristike súhlasil, napokon do veľkej miery sa zhodovali s jeho päť rokov skôr publikovaným opisom charakteru spišských Nemcov. Polemizuje s Melzerom len na dvoch miestach. Najprv, keď ich mierumilovnosť a znášanlivosť relativizuje odkazom na stáročné spory a nevráživosť medzi Kežmarčanmi a Levočanmi. Ďalej pri vyzdvihovaní mravov spišských Nemcov, ich miernosti, počestnosti a cudnosti sa podľa recenzenta Melzer odchýlil od reality.

Melzer je autorom i topografického opisu Spišskej stolice, ktorý v súlade s vtedajšou publikačnou praxou uverejnil v roku 1818 v maďarčine v časopise *Tudományos Gyűjtemény* a o tri roky vyšla v Topograficko-štatistickom archíve vydávanom

³⁸ MELZER, Der ungarische Zipser Sachse, s. 64 – 65.

³⁹ MELZER, Der ungarische Zipser Sachse, s. 112.

⁴⁰ *Annalen der österreichischen Literatur*, April 1807, s. 162 – 165.

Jánom Čaplovičom.⁴¹ Po predstavení prírodných daností, histórie, spôsobu obživy, duchovnej kultúry a školstva a odseku venovanom výnimočným osobnostiam zo Spiša bol jeden paragraf venovaný charakteru Spišiakov a ich telesnej stavbe. „*Tak, ako Spišiakov zobia tie najkrajšie schopnosti ducha, rovnako ich z druhej strany krášli i ušlachtilý a pevný charakter, najmä však tých, ktorí patria do nemeckého národa. Najpoprednejšie črty ich charakteru sú nábožnosť, pohostinnosť, znášanlivosť, dobrosrdečnosť a družnosť, spojená s veľkou žoviálnosťou. Spišiáci majú živý a veselý temperament a ich sklon k veselej družnosti by sa rozvinul do ešte krajších farieb, keby sa medzi meštianskou triedou a spišskou šľachtou nebola utvorila tak veľká priepasť.*“⁴² Odvaha a rozhodnosť, vlastnosti zdedené po ich nemeckých súkmeňovcoch, usilovnosť a vytrvalosť, ktorými vynikal medzi ostatnými uhorskými krajanmi, šporovlivosť a nenáročnosť, dopĺňali základnú kosť charakteru.

Medzi autorov, ktorí svojimi cestopismi a vlastivednými prácami ovplyvnil diskurz o charaktere spišských Nemcov, patrili i už spomínaný Karl Georg Rummy. Aj jeho charakterológia vznikla v období napoleonských vojen a vďaka svojej vedeckej autorite kanonizoval v tej dobe už relatívne ustálený súbor stereotypov a obrazov. Aj Rummy nemeckých obyvateľov Spiša zaradil k najvzdelanejším častiam uhorského národa, ktorí si uchovali všetky podstatné „nemecké cnosti“, zdedené po svojich predkoch: usilovnosť, podnikavosť, zmysel pre čístopis a poriadok. Z ďalších vlastností vyzdvihoval ich družnosť, pohostinnosť, srdečnosť a nenútenosť v kontakte s inými.⁴³

V 20. a 30. rokoch 19. storočia sa Uhorsko stávalo objektom vzrastajúceho záujmu vzdelancov zo západnej Európy. Tatry a Spiš patrili do itinerára väčšiny vedeckých cestovateľov. Jedným z nich bol Georg Gottlieb Pusch (1790 - 1846), zo Saska pochádzajúci geológ, ktorý v roku 1821 podnikol prírodovednú cestu s cieľom preskúmať pohoria horného Uhorska. Už po prekročení hranice rakúskej Haliče sa ocitol v „inom svete“, ku ktorému cítil neskrývané sympatie a náklonnosť. Pri charakteristike obyvateľstva Pusch preberá naratív a argumentáciu domácich, spišských autorov. „*Pri Starej Vsi som vstúpil do Uhorska, a síce do Spišskej stolice, ktorá nemeckou remeselnou usilovnosťou a osvietenosťou prevyšuje susedné stolice. Bolo radosným nápadom spoznať potomkov starých Nemcov, ktorí žijú uprostred Slovanov a ktorí si vďaka múdrym privilégiám starých uhorských kráľov, ku prospechu vlasti, i po toľkých storočiach dokázali udržať svoje osobitosti.*“⁴⁴

Na rozdiel od textov schvaľovaných metternichovskou cenzúrou sa G. Pusch, ktorý svoj cestopis vydal v Berlíne, mohol otvorenejšie rozpísať o vplyve prevládajúceho evanjelického náboženstva na spišských Nemcov, ktorí „*po vzore svojich praotcov zhodili zo seba náboženské jarmo pápežov*“. Náboženským prenasledovaním vysvetľuje i prevahu mestského elementu. Iba v privilégiami chránených mestách

⁴¹ MELZER, Jacob. Das Zipser Comit. In *Topographisch-statistisches Archiv des Königreichs Ungern*. Herausgegeben von Johann v. Csaplovics. Zweiter Band, Wien: Im Verlage von Anton Doll, 1821, s. 288 - 329, tu s. 328 - 329.

⁴² MELZER, Das Zipser Comit, s. 288

⁴³ RUMMY, Bemerkungen eines Reisenden, č. 20, s. 115 - 118, č. 21, s. 121 - 122.

⁴⁴ PUSCH, Georg Gottlieb. *Geognostisch-bergmännische Reise durch einen Theil der Karpathen, Ober- und Nieder-Ungarn angestellt im Jahre 1821*. Erster Theil. Leipzig: Verlag von Johann Ambrosius Barth, 1824, s. 160.

dokázali nemeckí luteráni odolávať rekatolizačnému tlaku a do uprázdnených dedín sa potom nasťahovali Slovania, ktorí tak získali na Spiši prevahu. Dokladá to štatistickými údajmi, podľa ktorých zo 160 000 obyvateľov stolice tvorili Nemci evanjelického náboženstva 35-tisíc, Slováci 87-tisíc, Rusíni 18-tisíc a 1 500 Židia.⁴⁵ O katolíckych Nemcoch sa vôbec nezmienil, hoci, ako vyplýva i z ním citovanej štatistiky, sa ich počet pohyboval okolo 20-tisíc.

Najpresvedčivejším dokladom vzdelanosti, kultúrnej vyspelosti a nadradenosti spišských Nemcov bola kvalita ich škôl. Pusch ich dával do kontrastu nielen so susedným slovenským Liptovom a so Slováckmi a Rusínmi na Spiši. Obrovský rozdiel videl i medzi osvietenou a kultivovanou spišskou šľachtou a hrubou a neotesanou maďarskou šľachtou. K tejto vyššej kultúrnej úrovni sa spišskí Nemci dopracovali nielen vďaka „evanjelickej náboženskej slobode“ ale i zásluhou vynikajúcej kvality vzdelania, ktorá nemeckých luteránov na Spiši, ale i luteránskych Slovákov v Zvolenskej a Gemerskej stolici povznášala na vyššiu kultúrnu úroveň v porovnaní s prevažne reformovanými Maďarmi v centrálnych a južných častiach Uhorska. Obraz spišských Nemcov, ktorý G. Pusch prezentoval vo svojom cestopise, obsahoval väčšinu stereotypov, ktoré sa už vyše 30 rokov reprodukovali v uhorskom vzdelaneckom diskurze: pracovitý a činorodý ľud, pohostinný a dobrosrdečný, ktorý má nadanie na vedu a umenie a svojim vzdelaním vyniká v celom Uhorsku.⁴⁶

Albrecht Wilhelm von Sydow (1799 - 1867) ako dôstojník v pruskej armáde absolvoval v roku 1827 z poverenia Topografického úradu v Berlíne výskumnú cestu po Karpatoch. Vo svojom cestopise venoval popri geologickému a prírodovednému skúmaniu Karpát relatívne veľký priestor i etnografických pozorovaniam. Nemci žijúci na juh od centrálnych Karpát boli podľa Sydowa nápadne odlišní od Nemcov v rakúskom Sliezsku a Haliči ich stavbou tela, odevom, mravmi, zvykmi a charakterom. Poznal práce J. Melzera, S. Bredeczkeho i J. Rohrera a prebral ich naratív o príčinách prosperity tamojšej nemeckej komunity. Privilégiá a výsady udelené spišským Nemcom uhorskými kráľmi v stredoveku a zachovávané v 19. storočí umožnili chudobným prisťahovalcom zo Saska stať sa v tomto neúrodnom horskom regióne majetnými občanmi. Vo všeobecnosti u spišských Sasov podľa Sydowa prevládal flegmatický alebo flegmaticko-sangvinistický temperament, s veľkým sklonom k sentimentálnosti. Z toho vyplývala ich pokojná a znášateľná povaha.⁴⁷ V ďalšom opise charakteru Sydow reprodukoval stereotypy utvárajúce dobový obraz spišských Nemcov. Činorodosť, vytrvalosť a neúnavnosť pri prekonávaní prekážok, ktoré boli tradične vnímané ako protestantské čnosti, boli pre evanjelika Sydowa najvýraznejšími črtami ich charakteru. Na rozdiel od rakúskych a uhorských súčasníkov akcentoval pruský dôstojník i druhú stránku menšinovej mentality, hanblivosť, znášateľnosť a mierumilovnosť. „...na veľkých ľudových slávnostiach sa zriedkavo alebo nikdy nevyskytujú otvorené bitky, dokonca radšej strpia nejakú nepravosť, ako by sa mali postaviť na svoju obranu. Preto ich považujú susedné

⁴⁵ PUSCH, Geognostisch-bergmännische Reise, s. 164.

⁴⁶ PUSCH, Geognostisch-bergmännische Reise, s. 171.

⁴⁷ SYDOW, Albrecht. *Bemerkungen auf einer Reise im Jahre 1827 durch die Beskiden über Krakau und Wieliczka nach Central-Karpathe als Beitrag zur Charakteristik dieser Gebirgsgegenständen und ihrer Bewohner*. Berlin : bei Ferdinand Dümmler, 1830, s. 346.

*bitkárske národy za zbabelých.*⁴⁸ Sydow túto povahovú črtu vysvetľoval ako reakciu na neustále ústrky a protivenstvá zo strany susedných národov, ktorí so závišťou nazerali na majetnejších spišských Nemcov, nedôverou zo strany habsburgovcov a katolíckej hierarchie.

V predmarcovom období (1825 - 1848) bol v dobovej literatúre charakter spišských Nemcov vyhranený a tvoril ho relatívne stabilný katalóg vlastností. Nové texty zväčša reprodukovali a len mierne aktualizovali už ustálený obraz. Ako dva príklady reprezentujúce domácu, uhorskú topografickú tradíciu a nemeckojazyčnú cestopisnú literatúru som vybral vlastivednú prácu Davida Kuntza (1801 - 1870) *Spišská stolica v Hornom Uhorsku*, vydanú v roku 1840 vo Viedni, a cestopis Wilhelma Richtera *Potulky po Uhorsku a medzi jeho obyvateľmi* z roku 1844. Kuntz, rodák z Veľkej (dnes súčasť Popradu), napísal topografiu Spiša počas pastoračného pôsobenia v Poprade. Obyvateľstvo Spiša charakterizoval v kapitole *Reč, charakter mravy* ako skromný ľud, neúnavný a usilovný v obrábaní pôdy, baníctve a vykonávaní remesiel. Spišiaci sú zruční v mechanických prácach a nechýba im vtip a fantázia. Nadanie k vede a umeniu rozvíjajú v mnohých dobre vybavených školách. Len málo stolic má toľko vynikajúcich mužov v rôznych oblastiach vedy ako Spiš. Aj v ťažkých skúškach, ktorým boli Spišiaci vystavení, zachovávali lojalitu svojim zemepánom, poslušnosť voči zákonu a oddanosť kráľovi. Sú dobrácki, mierumilovní a znášavliví, niekedy až plachí, veselí a pohostinní.⁴⁹

Cestopis W. Richtera, ktorý napísal po päťročnom pobyte v Uhorsku, bol cieľený na iné publikum. Nemeckojazyčného čitateľa v 40. rokoch 19. storočia stále priťahovala krajina na okraji civilizovanej Európy, v ktorej pretrvávali sociálne a regionálne rozdiely, kontrasty medzi divočinou a kultivovaným mestským prostredím, vyznačujúcim sa spoločenskými pohybmi a zmenami.⁵⁰ Charakter spišských Nemcov sa podľa Richtera vyznačoval bezhraničnou pohostinnosťou, priateľskou dobrosrdečnosťou, nadaním pre umenie, vedu a remeslá. Sú známi vyhraneným zmyslom pre pravdu a spravodlivosť no na druhej strane i náklonnosťou k zaužívaným spôsobom a zvykom a nedôverou k novotám. „*Je poctivý a čestný, ale aj namyslený a hrubý, je usilovný a vytrvalý, ale aj namyslený a prepriato hrdý na to, odkiaľ pochádza, uspokojí sa so zlým jedlom a ľahko znáša námahu.*“⁵¹ Spiš mal v Uhorsku povest nielen najvzdelanejšej, ale i najlojálnejšej stolice, už nielen vďaka jeho vernosti voči panovníkovi, ale i pre ústretový postoj tamojšieho meštianstva voči zavádzaniu maďarčiny do verejného života. „*Buržoázna trieda tejto provincie je najčestnejšia v celom štáte, čo je dôsledkom toho, že tu už stáročia bola meštianstvo podporované, pestované a zvýhodňované. Spišský Nemec sa s láskou pridáva svojho kráľa a je do tej miery*

⁴⁸ SYDOW, Bemerkungen auf einer Reise im Jahre 1827, s. 346 - 347.

⁴⁹ KUNTZ, David. *Die Zipser Gespansschaft in Ober-Ungarn*. Wien : Verlag der Kunsthandlung H. F. Müller, 1840, s. 14 - 15.

⁵⁰ BAUER, Frank. *Vorstellungen von „Deutschum“ in Ungarn in Reiseberichten des 19. Jahrhunderts. Auf der Suche nach dem Eigenen in der Fremde*. Kiel 2018, s. 204 - 207.

⁵¹ RICHTER, Wilhelm. *Wanderungen Ungarn und unter seinen Bewohnern. Eine Beleuchtung von Ungarns moderner Stellung und Richtung*. Berlin : Verlag G. Heimer, 1844, s. 393 - 404. <https://doi.org/10.1515/9783111594507>

*dobrým občanom, že nemá nič proti všeobecnému splynutiu všetkých národov do jedného, pokiaľ sú mu ponechané všetky jeho práva a má na sneme zodpovedajúce zastúpenie.*⁵²

Zhrnutie

Identita spišských Nemcov bola od konca 18. storočia po celú prvú polovicu 19. storočia charakteristická akcentovaním regionálnych a lokálnych komponentov. Identifikovanie sa so Spišom ako administratívnou jednotkou bola len jedna z opcíí.⁵³ V prípade obyvateľov 16 spišských miest s prevažne nemeckojazyčným obyvateľstvom sa zdôrazňovalo ich autonómne postavenie a potreba ochrany stáročných výsad a privilégií. Spišskí vzdelanci v rámci stratégie, ako eliminovať hrozbu ich zrušenia a podriadenia slobodných spišských miest jurisdikcii stolice, konštruovali obraz Spiša ako výnimočného regiónu. Skutočnosť, že nemecké obyvateľstvo Spiša sa dokázalo adaptovať na nepriaznivé klimatické a prírodné podmienky a zabezpečiť si prosperitu a bohatstvo, sa v dobovom intelektuálnom diskurze vysvetľovala ako dôsledok výsad a privilégií, ktoré si udržali od stredoveku a jeho osobitého národného charakteru. Okrem tradičných „nemeckých“ cností, ku ktorým od osvietenstva patrili pracovitosť, usilovnosť, zmysel pre poriadok a čistotu charakter spišských Nemcov, ho dotvárali i novo nadobudnuté vlastnosti: skromnosť a nenáročnosť, pohostinnosť, znášateľnosť a mierumilovnosť, čo boli atribúty v štatistickej a vlastivednej literatúre tradične spájané so slovenským, resp. slovanským obyvateľstvom. Špecifickou vlastnosťou charakterizujúcou túto malú nemeckú enklávu bola konzervatívnosť až staromódnosť v myslení a konaní, predsudky voči novotám a neochota čokoľvek meniť.

V protiklade k tomu sa v analyzovaných textoch rovnako často vyskytoval iný stereotyp, nadanie k štúdiu, vede, zmysel pre krásu a umenie. Tento talent najmä spišskí autori vysvetľovali dedičstvom protestantizmu a stimulujúcim vplyvom blízkych hôr, vo väčšej miere však súvisí so stereotypom Nemcov ako „nositeľov kultúry“, ktorý sa tradične spája s romantizujúcim diskurzom druhej polovice 19. storočia. Ako vidno z analyzovaných štatistických a vlastivedných textov, ide o jeden z najstarších a najtrvácnejších stereotypov, ktorý sa z osvietenského diskurzu prelomu 18. a 19. storočia transponoval do historiografie a etnografie nemeckého osídlenia východnej Európy. V 19. storočí väčšina historikov, etnografov a publicistov konštruovala obraz Nemcov vyznačujúci sa „kultúrnou prevahou“ nad slovanským, maďarským, rumunským obyvateľstvom a ďalšími etnickými skupinami žijúcimi v strednej a východnej Európe.

⁵² RICHTER, Wanderungen Ungarn, s. 393

⁵³ KOVÁČ, Dušan. Die karpalthendeutsche Identität im Kräftefeld der mitteleuropäischen Politik 1918 - 1945. In Wakounig, Marija - Mueller, Wolfgang - Portmann, Michael (eds.). *Nation, Nationalitäten und Nationalismus im östlichen Europa. Festschrift für Arnold Suppan zum. 65 Geburtstag.* Wien - Berlin : LIT Verlag, 2010, s. 250.

Dobová tlač

Annalen der österreichischen Literatur, 1807.

Annalen, der österreichischen Literatur, 1809.

Der Adler 1843.

Neues Ungarisches Magazin, 1794, 2. Band.

Vaterländische Blätter für den österreichischen Kaiserstaat, 1811, 1813.

Erneuerte vaterländische Blätter für den österreichischen Kaiserstaat, 1820.

Literatúra

[Anonym] *Über den Nationalcharakter der in Siebenbürgen befindlichen Nationen*. Wien : Johann David Hörling, 1792.

[Anonym] *Vom Nationalcharakter der Baiern. Eine kleine Skizze zu einem großen Buche*. Geschrieben von einem Einsiedler in der Einöde zu Tebaida. Berlin 1784.

AB HORTIS, Samuel. Topographischen Beschreibung des Flusses Poprad, oder Poper in der Zips. In *Ungarisches Magazin, oder Beyträge zur ungrischen Geschichte, Geographie, Naturwissenschaft*. Zweyter Band, Pressburg : bey Anton Löwe, 1782, s. 480 – 492.

BAUER, Frank. *Vorstellungen von „Deutschum“ in Ungarn in Reiseberichten des 19. Jahrhunderts. Auf der Suche nach dem Eigenen in der Fremde*. Kiel : Solivagus Verlag, 2018.

BREDECZKY, Samuel. *Beyträge zur Topographie des Königreichs Ungern*. Erstes Bändchen. Zwyete verbesserte und vermehrte Auflage. Wien : In der Camesinainen Buchhandlung, 1805, s. 96 – 103.

BREDECZKY, Samuel. Die Zipser. In *Topographisches Taschenbuch für Ungern auf das Jahr 1802*. Oedenburg : gedruckt bei Joseph Anton Sieß, s. 117 – 124.

CHALUPECKÝ, Ivan. Prehľad vývoja verejnej správy na Spiši. In *Sborník archivních prací*, roč. 13, 1963, č. 1, s. 119 – 145.

KOVÁČ, Dušan. Die karpathendeutsche Identität im Kräftefeld der mitteleuropäischen Politik 1918 – 1945. In WAKOUNIG, Marija – MUELLER, Wolfgang – PORTMANN, Michael (eds.). *Nation, Nationalitäten und Nationalismus im östlichen Europa*. Festschrift für Arnold Suppan zum. 65 Geburtstag. Wien – Berlin : LIT Verlag, 2010, s. 249 – 262.

KUNTZ, David. *Die Zipser Gespanschaft in Ober-Ungarn*. Wien : Verlag der Kunsthandlung H. F. Müller, 1840.

MARINELLI-KÖNIG, Gertraud. Johann Genersich und Öffentlichkeit: die zeitgenössische Wiener Presse und der oberungarische protestantische Raum. In FAZEKAS, István – SCHWARZ, Karl W. – SZABÓ, Csaba (eds.). *Die Zips – eine kulturgeschichtliche Region im 19. Jahrhundert. Leben und Werk von Johann Genersich (1761 – 1823)*. Wien : Institut für Ungarische Geschichtsforschung, 2012, s. 111 – 121.

MELZER, Jacob. Das Zipser Comitát. In *Topographisch-statistisches Archiv des Königreichs Ungern*. Herausgegeben von Johann v. Csaplovics. Zweiter Band, Wien: Im Verlage von Anton Doll, 1821, s. 288 – 329.

MELZER, Jacob. *Der ungarische Zipser Sachse in seiner wahren Gestalt*. Leipzig : in Commission bey P. G. Kummer, 1806.

MELZER, Jakob. *Biographien berühmter Zipser*. Kaschau : im Verlage der Erllinger'schen Buchhandlung, 1832.

PUSCH, Georg Gottlieb. *Geognostisch-bergmännische Reise durch einen Theil der Karpathen, Ober- und Nieder-Ungarn angestellt im Jahre 1821*. Erster Theil. Leipzig : Verlag von Johann Ambrosius Barth, 1824.

- RICHTER, Wilhelm. *Wanderungen Ungarn und unter seinen Bewohnern. Eine Beleuchtung von Ungarns moderner Stellung und Richtung*. Berlin : Verlag G. Heimer, 1844. <https://doi.org/10.1515/9783111594507>
- ROHRER, Joseph. *Uiber die Tiroler. Ein Beytrag zur Oesterreichischen Volkskunde*. Wien : im Verlage der Dollischen Buchhandlung, 1796.
- SCHLÖZER, Ludwig, August. *Kritische Sammlung zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*. Urkunden. Göttingen : Vandenhock – Ruprecht, 1795.
- SCHRIEFER, Andreas. *Deutsche, Slowaken und Magyaren im Spiegel deutschsprachiger historischer Zeitungen und Zeitschriften in der Slowakei*. Komárno : Forum institute, 2007.
- SCHWARTNER, Martin. *Statistik des Königreichs Ungern*. Erster Theil. Zweyte, vermehrte und verbesserte Ausgabe. Ofen : Gedruckt mit königliche Universitätsschрифte, 1809.
- SCHWARZ, Karl. Die Wiener Protestantisch-Theologische Lehranstalt, ihre Gründung 1819/21 und ihre Beziehungen zur Zips. In KRIEGLEDER, Wynfrid – SEIDLER, Andrea – TANCER Jozef (eds.). *Deutsche Sprache und Kultur in der Zips*. Bremen : edition lumière, 2007, s. 137 – 156.
- ŠOLTÉS, Peter. Der Nationalcharakter in österreichischen und ungarländischen Statistiken 1780 – 1848 : Ethnische Stereotypisierung von Slowaken und Ungarn. In SEEWAN, Gerhard (ed.). *Diversität und Konflikt im 19. und 20. Jahrhundert*. Regensburg : Verlag Friedrich Pustet, 2019, s. 13 – 36.
- SYDOW, Albrecht. *Bemerkungen auf einer Reise im Jahre 1827 durch die Beskiden über Krakau und Wieliczka nach Central-Karpathe als Beitrag zur Charakteristik dieser Gebirgsgegenständen und ihrer Bewohner*. Berlin : bei Ferdinand Dümmler, 1830.
- TANCER, Jozef. Ungarns reisende Patrioten: Jakob Glatz und Samuel Bredeczky. In KRIEGLEDER, Wynfrid – SEIDLER, Andrea – TANCER Jozef (eds.). *Deutsche Sprache und Kultur in der Zips*. Bremen : edition lumière, 2007, s. 243 – 256.
- TELEKI Dominik. *Reisen durch Ungern und einige angränzende Länder*. Pesth : Konrad Adolf Hartleben, 1805.
- THIELE, Johann, Carl. *Das Königreich Ungarn. Ein topographisch-historisch-statistisches Kundgemälde, das Ganze dieses Landes in mehr denn 12,400 Artikeln umfassend*. Sechster Band. Kaschau : Gedruckt auf Kosten der v. Thiele'schen Erben, 1833.
- TIBENSKÝ, Ján – URBANCOVÁ, Viera. *Slovensko očami Európy*. Bratislava : Academic Electronic Press, 2003.
- UNGER, Johann Carl. *Schicksale der Zipser-Deutschen insbesondere der 16 königlichen privilegierten Kron-Städte geschichtlich dargestellt*. Wien gedruckt bey Anton Pichler, 1820.

SUMMARY

„Undoubtedly, nowhere is the beneficial influence of German culture so strikingly visible as on the inhabitants of the Carpathians.“ National character of the German inhabitants of Spiš in the statistical and topographic literature of the 19th century.

The identity of the German population in Spiš (Zips, Szepes) from the late 18th century until the first half of the 19th century was characterised by the accentuation of regional and local components. Identifying with Spiš as an administrative unit was just one of the options. The predominantly German-speaking populations of the sixteen Spiš towns emphasised their autonomous status and the need to protect century-old rights and privileges. In their strategy to eliminate the threat of their abolition and subordination to the county's jurisdiction, the

educated elites of Spiš (Zips) constructed an image of Spiš as an exceptional region. The fact that the Germans in Spiš were able to adapt to severe climatic and natural conditions and secure prosperity and wealth was explained in the contemporary intellectual discourse as due to the privileges and advantages they had preserved since the Middle Ages and their distinct national character. Besides the traditional “German virtues”, which included qualities such as diligence, industriousness, a sense of order, and cleanliness, the character of the German-speaking population in Spiš was further shaped by newly acquired attributes. These included, especially, modesty and unpretentiousness, hospitality, tolerance and peacefulness. Those were the attributes traditionally associated with the Slovak (or Slavic) population in statistical and topographic literature. A specific trait that characterised this small German enclave was conservatism bordering on old-fashioned attitudes in thinking and behaviour, prejudices towards innovations, and the absence of willingness to change whatsoever. In contrast to this, the analysed texts often presented another stereotype, a predisposition for study, science, art, and a sense of beauty. This talent, especially attributed to Spiš authors, was primarily explained by the Protestant heritage and the stimulating influence of the nearby mountains. However, it is largely related to the stereotype of Germans as “Kulturträger” that is traditionally associated with the romanticising discourse of the second half of the 19th century. As evident from the analysed statistical and topographic literature, it is one of the oldest and most enduring stereotypes projecting from the Enlightenment discourse of the late 18th and early 19th centuries into the historiography and ethnography of German settlements in Eastern Europe. In the 19th century, the majority of historians, ethnographers and publicists constructed an image of Germans characterised by their “cultural superiority” over their neighbouring Slavic, Hungarian and Romanian populations, and other ethnic groups living in Central and Eastern Europe.

doc. Peter Šoltés, PhD.; Historický ústav Slovenskej akadémie vied v Bratislave
SK-81499 Bratislava, Klemensova 19
e-mail: <peter.soltes@savba.sk>
ORCID: 0000-0003-3832-7108